

आजचे नाटक

नुकताच ८ तारखेला महिला दिन पार पडला आणि आज आहे महान समाजकार्यकर्त्या सावित्रीबाई फुले यांची जयंती. बालविवाह, विधवा विवाह आणि स्त्री-शिक्षण या सामाजिक प्रश्नांच्या क्षेत्रात त्यांचे खूपच मोठे योगदान आहे. आज स्त्रिया शिकून आत्मविश्वासाने प्रगतिपथावर असणे याचे मोठे श्रेय त्यांनाच आहे. स्त्री-पुरुष समता? जगभर या बाबतीत असमाधानच आहे. ओशो म्हणतात, 'समता' नव्हे 'वेगळेपण जपणे' हवे. मेंदू संशोधनप्रमाणेही स्त्रीच्या आणि पुरुषाच्या मेंदूत, त्याच्या वापरपद्धतीत काही फरक आहेत. स्त्रीची गुणवैशिष्ट्ये आणि क्षमता वेगळ्या आहेत. हे जग पुरुषांनी घडवलेले आहे. स्त्रीच्या वेगळ्या गुणवैशिष्ट्यांना वाव मिळत जायला हवा.

स्त्रिया कविता, कथा, कादंबऱ्या लिहीत आल्या पण नाटककार फारशा झाल्या नाहीत. असे का झाले असावे, याचा शोध घेणे उद्बोधक होऊ शकेल. खरे तर जगण्यातले नाट्य समजण्यात आणि घडवण्यातही त्यांचा हातखंडा असतो - तरी, असे का झाले असावे? त्यांनी लिहिलेली नाटके पाहणे हे समाजाला झेपणार नाही, असे तर नसेल? मेघना पेठ्यांच्या कथा वाचणे, 'नातिचरामि' वाचणे ठीक, पण, त्यांनी नाटक लिहिले तर? - फार थोड्या आहेत नाटककार स्त्रिया - इरावती कर्णिक, मधुगंधा कुलकर्णी आणि मनस्विनी लता रवींद्र या तीन दिसतात. यातही सातत्य राखून असलेली आणि स्त्री म्हणून नव्हे तर आजच्या पिढीची महत्त्वाची नाटककार म्हणावी अशी म्हणजे मनस्विनी ही एकच आहे. ती आणि धर्मकीर्ती सुमंत या दोन आजच्या महत्त्वाच्या नाटककारांवर मी 'ललित' च्या नाट्यविशेषांकात एक लेख लिहिला होता. तिच्या नाटकांबद्दल मी बोलणार आहेच. आज लिहिणारे अनेक

१
ते
१५
एप्रिल
२
०
१
७

५४ ईमेल : champrade@gmail.com

नाटककार त्यांच्या आजच्या जगण्याच्या आकलनाला अत्यंत खरी आणि समर्थ अभिव्यक्ती देत आहेत. तेही थोडक्यात बोलेनच. आपला आजचा विषयच आहे - 'आजचे नाटक'.

या संदर्भात, अलिकडेच कोल्हापुरात झालेल्या दोन नाटकांचा विचार केला पाहिजे. 'किंग लियर' आणि 'नाटककाराच्या शोधात सहा पात्रे' - ही दोन नाटके कधीची म्हणावीत? कालची की आजची? त्यांतला माहोल वा अनुभव विश्व आपले नाहीय, तरी ती आज का करावीशी वाटतात? भावना वा घटना यांच्या अभिव्यक्तीमुळे? त्यात खरे तर आता काही फारसे नावीन्यच राहिलेले नाहीय - माध्यमांमुळे आता रोज असंख्य घटना आपल्या मेंदूर येऊन आदळताहेत! खरे तर आजच्या नाटककारापुढे हा एक प्रश्नच आहे - नुसतेच काही व्यक्तिगत सुखदुःखांचे अनुभव वा सनसनाटी घटना रंगवण्यात काही अर्थच राहिलेला नाहीय. या परिस्थितीचा परिणाम म्हणूनही हल्ली अनेक कथाहीन नाटकांची निर्मिती होत असेल. बरे, त्या दोन नाटकांत कसला परिवर्तनवाद आहे म्हणावे, तर तेही नाही. पिरांदेल्लोप्रमाणेच बेकेट आणि आयनेस्कोही सामाजिक-राजकीय-आर्थिक परिवर्तनासाठी लिहिणारे नव्हते. (आपल्याकडेच शेरबाज, बेजबाबदार टीकाकार नेमाडे, कारणे वा विश्लेषण न देता, बेकेटसारख्या लेखकाला सहज 'दुय्यम' लेखक म्हणतात, ते वेगळे). पण, ही नाटके का महत्त्वाची आहेत याचे उत्तर मी देणार आहे.

आजचे एक महत्त्वाचे नाटककार जयंत पवार तुम्हाला माहीत असतील. 'अधांतर', 'माझं घर', 'टिंगशेच्या स्वप्नात ट्रेन' ही त्यांची नाटके प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी आजची एक वेगळीच अडचण मांडली होती. त्यांचे म्हणणे असे की आजचे वास्तव फार वेगाने बदलते आहे. लेखकाला त्याचे आकलन होऊन तो त्यावर नाटक लिहीपर्यंत ते वास्तव जुने - अप्रस्तुत होतेय! ही तर महा-अवघड समस्या म्हणायला हवी - लिहिणेच अशक्य करणारी! इथे एक प्रश्न विचारला पाहिजे की आजचे वास्तव म्हणजे काय? आपण ज्याला उत्तर-आधुनिकतावाद म्हणतो तो 'सत्य' ही कल्पना वा सर्वांना एकच काही जसेच्या तसे कळू शकणेच नाकारतो. ते आपल्याला आपल्या साध्या पद्धतीनेही कळू शकते.

प्रत्येकाचा जगण्याचा माहोल, प्रभाव वेगवेगळे असतात. मेंदूतल्या रसायनांचे प्रमाणही वेगवेगळे असते. प्रोग्रॅमिंगच वेगवेगळे असते. मी नोकरीनिमित्त एका खेड्यात होतो तर तिथे, तिथून दोन तासांवर असलेले जिल्ह्याचे गावही न पाहिलेले काहीजण होते. तुम्हाला मधू साबणे हा मराठीतला एक उत्तम लेखक माहीत असेल. त्याची 'लीळा' ही कादंबरी मला महत्त्वाची वाटते. गाओ झिंगझिआनच्या 'सोल माउंटन' या पाचशे पानी कादंबरीचा त्याने केलेला अनुवाद हा मराठी अनुवाद वाडमयात लक्षणीय ठरावा असा आहे. तो आता पुण्यात निवृत्तीचे जीवन जगत आहे. त्याने अजून मुंबई पाहिलेली नाही. यावर त्याने 'अनुभव' मासिकात एक लेखच लिहिला होता! सारांश, प्रत्येकाला दिसणारे, अनुभवाला येणारे वास्तव एकच नसते. आजच्या जगाचा काही एक कॉमन माहोल असला तरीही प्रत्येक लेखकाचे वास्तव वेगळे असते. अमुकच एक वास्तव सत्य, असे काही नसते. त्यामुळे, कुठले तरी वास्तव पकडायचे आहे, ही समस्याच मला खोटी वाटते. इथे, कॉमन वा सामान्य कारणांनी विचारांचे, समजुतींचे माहोल कसे बदलत जातात, ते थोडक्यात पाहायला हवे. असे केल्याने आजच्या मराठी नाटकाची नीट कल्पना येईल.

एक काळ हा 'धर्म' नायक असण्याचा, तोच चालक असण्याचा होता. तोच सर्वज्ञ होता. सत्य, स्वच्छंदीपणा, रोमँटिसिझम यांचा तो काळ म्हणू. त्यानंतर आला आधुनिकतेचा काळ. औद्योगिक विकासाबरोबर, तंत्रज्ञान, शास्त्र, वैज्ञानिक दृष्टिकोण यांचा काळ आला. शहरीकरण वाढू लागले. त्यातून धर्मशक्तीचा ऱ्हास आणि मानवतावादी, मानवकेंद्री विचार वाढत गेले. तुकड्यांत उत्पादन, स्पेशलायझेशन. अंतर्विरोध, द्वंद्वत्मकता वाढली. परात्मता भाव वाढला. पण हे निराशावादपर्यंत पोचले नाही. मूल्यशोध नाकारला गेला नाही. विदीर्णतेची जाणीव आणि उपरोधही मूल्यस्थापनेचे प्रयत्न या स्वरूपात राहिले. सुमारे १९६०नंतर उत्तर-आधुनिकतेचा काळ सुरू झाला, असे मानण्यात येते. इथे विदीर्णतेच्या अनुभवातून अराजकतेच्या आणि मूल्यहीनतेच्या प्रत्ययात राहणे म्हणजेच जगणे, असे होते. वैश्विकता, सत्य, बुद्धिप्रामाण्य वा स्थैर्य हे सगळे निरर्थक होते. खोलीबिली काही नसते, सगळे उथळच

१
ते
१५
एप्रिल
२
०
१
७
५५

असते, असे होते. नैतिक मूल्ये वा कलामूल्ये यांना मूलाधार राहात नाही. निरर्थकतेचाच अनुभव येतो. वास्तव विस्कळित आणि दुरुस्तीच्या पलिकडेच आहे तर आता आहे त्याचाच गौरव करावा, असे होते. या अवस्था आपल्याकडेही अनुभवात आहेतच. त्यामुळे, सामाजिक बांधिलकी हे एकच मूल्य आणि परिवर्तनवाद हा एकच हेतू, असे राहू शकत नाही. हेच सगळे भाषेच्या अभ्यासाच्या अंगाने संरचनावाद आणि उत्तर-संरचनावाद या प्रकारे सापडत गेले. हे बुद्धीने आणि संशोधनानेच सापडत गेले. बुद्धीचा निर्भय वापर करत गेल्यामुळे दिसत गेले. बुद्धीनेही टोकापर्यंत जायची हिंमत हवी! बुद्धीचे गाठोडे घेऊन एकाच भूमिकेवर ठाम बसून राहणाऱ्यांना हे कसे कळणार? यानंतर आता उत्तर उत्तर-आधुनिकतेचा किंवा परा-आधुनिकतेचा काळ सुरू झाला आहे, म्हणतात. म्हणजे मेटमॉडर्निझम! म्हणजे आधुनिक आणि उत्तर आधुनिक यांच्या समन्वयाचा काळ.

आपल्या आजच्या नाटकांमधून प्रामुख्याने उत्तर-आधुनिकतेची लक्षणे प्रतीत होतात. आजचे आपले नाटककार आहेत - हिमांशू स्मार्त, आशुतोष पोतदार, गणेश दिघे, अजित देशमुख, दत्ता पाटील, विद्यासागर अध्यापक, मनस्विनी लता रवींद्र, धर्मकीर्ती सुमंत, युगंधर देशपांडे, राहुल बनसोडे आणि संतोष गुजर (ज्यांचे 'मऊ' नावाचे नाटक फार चांगले आहे, असे ऐकून आहे. प्रदीप मुळ्ये यांचे दिग्दर्शन आहे.) याचबरोबर, प्रणव सखदेव आणि सतीश तांबे यांच्या कथांची नाट्यरूपांतरेही सादर झालेली आहेत. शिवाय, पु. शि. रेग्यांच्या 'सावित्री' या कादंबरीचे रवींद्र लाख्यांनी सादर केलेले नाट्यरूपांतरही लक्षणीय आहे. तसेच लाख्यांनीच दिग्दर्शित केलेले माझे 'मनाचे शोक' हे नाटक, हेही, आपल्या परवानगीने, यात समाविष्ट करतोय. त्यानंतर, पुण्यात झालेल्या

एन.एस.डी.च्या 'भारंगम' महोत्सवातल्या नाटकांबद्दल थोडक्यात बोलेल.

यांतल्या दत्ता पाटील या नाटककाराबद्दल एक विशेष सांगण्यासारखे निरीक्षण आहे. त्यांचे 'हंडाभर चांदण्या' हे नाटक परिवर्तनवादी, 'गढीवरच्या पोरी' हे उत्तर-आधुनिक तर 'स्ट्रॉबेरी' हे एक साधे रंजनात्मक व्यावसायिक नाटक आहे. खूप उत्सुकता बाळगावी असा

हा नाटककार आहे.

विद्यासागर अध्यापक हा त्याच्या कॉलेज जीवनात बराच काळ माझ्या संपर्कात होता. त्याने माझी 'समतोल' आणि 'धागेदोरे' ही दोन नाटके आणि 'ट्रॅलर', 'वेषांतर' आणि 'साक्ष मावळत्या सूर्याची' या एकांकिका दिग्दर्शित केल्या होत्या. 'अवकाश कलामंच' ही संस्था स्थापन करणे, तालमीसाठी जागा मिळवण्यासाठी दोनतीन तास शिक्षण मंडळाच्या बाकांवर संबंधित अधिकाऱ्याची वाट पाहात बसणे, अशी अनेक कामे आम्ही एकत्रितपणे केली. त्याची दोन व्यावसायिक नाटके अलिकडेच रंगभूमीवर आली. 'आधी बसू आणि मग बोलू' आणि 'साखर खाल्लेला माणूस'. व्यावसायिक रंगभूमीवरची ही दोन वेगळ्या बाजाची नाटके आहेत. त्यांतला अॅब्सर्डिटीचा स्पर्श मस्त खुमारी आणणारा आहे.

याच प्रकारे, व्यावसायिक रंगभूमीवर, 'सुसाट' हे एक अगदीच वेगळे, अॅब्सर्ड आणि मजेदार नाटक लिहिले गेले ते अजित तात्याबा देशमुख या लेखकाकडून. यात प्रत्यक्ष रेल्वे स्टेशन, गाडी येणे-जाणे, तीतून पात्रे चढणे-उतरणे, हे सगळे होते. प्रियदर्शन जाधव आणि सुशील इनामदार यांचा उत्तम अभिनय होता.

गणेश दिघे या नाटककाराने कालिदासाच्या 'मेघदूत'चे नाट्यरूपांतर करून ते 'अपूर्व मेघदूत' या नावाने सादर केले. त्याचे अवघड दिग्दर्शन स्वागत थोरत यांनी केले आहे. यानंतर गणेशने आणखी एक नाटक लिहिले. यक्ष तिकडे विरह भोगत असताना इकडे यक्षिणीची काय अवस्था होती याबाबत कल्पना लढवून त्याने 'यक्षिणी विलाप' नावाचे नृत्यमय नाटक रंगभूमीवर आणले आहे. अशा नाटकात, कसली भूमिका घेणे आणि कसला परिवर्तनवाद असणार? हे तर मानवी जगण्याचे आणि अस्तित्वाचेही भान घेणे आहे. संपर्कात येणाऱ्या मनाला परिपक्व करणारे.

याच पद्धतीचे नृत्यमय असलेले असे 'सावित्री' हे नाटक रवींद्र लाख्यांनी सादर केलेले आहे. कलाकृतीतले वास्तव दूरचे वा अपरिचित असले तरी त्या कलाप्रक्रियेतल्या उच्च अशा संवेदनशीलतेमुळे ते कसे आजही आणि सर्व वयोगटांतल्या प्रेक्षकांना प्रस्तुत वाटते, ते पाहण्यासारखे आहे. यालाच म्हणायचे अभिजातता. लाख्यांचे दिग्दर्शन आणि प्रिया जामकर यांचा अभिनय

ही या नाटकाची खास वैशिष्ट्ये आहेत. आपले शेरबहादूर समीक्षक नेमाडे हे 'सावित्री' या कादंबरीला 'छापून छापून वाढवलेली' कादंबरी म्हणाले होते. त्याकडे अर्थात दुर्लक्ष करणेच बरे. या कादंबरीत वा नाटकात ना आजच्या जगण्यातले अराजकी वास्तव आहे ना परिवर्तनवाद, तरीही आज ते भरभरून पाहिले जाते आहे. यावरून हेच दिसून येते की आजचे नाटक म्हणजे अमुक सालात, अमुक वयाच्या माणसाने लिहिलेले, अमुक वास्तवाचे नाटक, असे काही नसते.

मनस्विनीला तेंडुलकर 'एक धाडसी नाटककार' म्हणाले. स्त्रियांना असे धाडसी असणे खूप कठीण असते. एका बाईनी त्यांची एक कविता एकदा मला दाखवली. ईश्वरचरणी लीन झाले, वगैरे. म्हटले, तुम्ही अशा खोट्या कविता का लिहिता, तर, त्यांचे उत्तर होते - खऱ्या कविता लिहिल्या तर मी यांची बदनामी करते, असे हे म्हणतात! इथे विचार करून पाहा, एखादी विवाहित स्त्री प्रेमकविता लिहू लागली तर? त्या नवऱ्याबद्दलच आहेत याच्या खुणा तिला प्रत्येक कवितेत ठेवाव्या लागतील! आणि तसे नसेल तर? मग, तिला अवघड होईल! आणि नवरा अगदी सहिष्णू असेल तर तिच्या दर कवितेगणिक तो खचत जाईल! तेंडुलकर, मनस्विनीला रक्ताचा एक थेंब न सांडता काम करणारी शस्त्रक्रियातज्ञ म्हणतात. मनस्विनीच्या काय किंवा धर्मकीर्तीच्या काय नाटकांतून अमुकच बरोबर किंवा परंपरागत मूल्ये यांना नकार दिसतो. सुरुवात-मध्य-शेवटवाली गोष्ट वा सलग स्वभावचित्रण असे काही नसते. मूल्यात्मकतेच्या आणि नाट्यरचनेच्या सर्वच सवयीच्या पद्धती झुगारून दिलेल्या असतात. इथे गंमतीने एक विषय बोलायचा तर भारतातले पुरुष असा पुरता बंदोबस्त करण्याच्या प्रयत्नात असतात की त्यांच्या घरातली कोणतीही स्त्री कुणाचीही मैत्रीण असता कामा नये आणि तेच पुरुष त्यांचीच एक समस्या मांडताना म्हणतात की भारतातल्या पुरुषांना मैत्रीणी नसतात! मनस्विनीची नाटके ते जग ओलांडणारी असतात. तिची नाटके मुख्यतः आजच्या तरुण पिढीचे अनुभवविश्व हाताळतात. प्रेम, प्रतारणा, फ्लर्टिंग, ब्रेकअप, घटस्फोट यांच्या प्रक्रिया इथे दिसत राहतात. आताच्या पिढीच्या जगण्यातले हे नित्याचे प्रश्न आहेत. मनस्विनी ते अत्यंत निर्भीडपणे

हाताळते. अशाच विषयावरच्या तिच्या एका नाटकाचे नाव आहे, 'सिगरेट्स'.

धर्मकीर्तीचे 'पाणी' हे नाटक माझ्या मते एक महत्त्वाचे नाटक आहे. एक कार्यकर्ता विचारवंत आणि एका मासिकाचा संपादकीय सल्लागार यांच्यांत घडणारा हा संवाद आहे. संपादकाचे म्हणणे असते की चळवळीतल्या दोषांबद्दल न लिहिता कार्यकर्त्यांना उत्साह वाटेल, असे लिहायला हवे. विचारवंताचे म्हणणे असते की वैचारिक झटके हितकारकच ठरतील! विचारवंताच्या मते, आमीरखान कोका कोलाची जाहिरात करतो म्हणून त्याची मदत घेऊ नये आणि परदेशी फंडिंग घेऊ नये. या दीर्घाकात शशांक शेंडे आणि किरण यज्ञोपवित यांचा उत्तम अभिनय होता. या नाटकाला काहीजण राजकीय नाटक म्हणतात. आपल्याकडे काहीजण एक बावळट कल्पना जोपासतात की राजकीय म्हणजे काहीतरी ग्रेट असते. ऐतिहासिक, पौराणिक, सामाजिक तसा राजकीय हा फक्त एक माहोल असतो. नाटक हे मानवी संबंधांचेच असावे लागते, मग, माहोल कोणताही असो. धर्मकीर्तीचे हे नाटक 'विचार आणि कृती यांतले अंतर' हा मानवी जगण्यातला एक महत्त्वाचा प्रश्न हाताळते. ते अमुकच बरोबर अशी भूमिका न घेता त्या प्रश्नाचे पूर्ण भान देऊन थांबते. त्यामुळे ते सर्वच माणसांना प्रस्तुत नाटक ठरते. याच प्रश्नावरचे, विचारवेध संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून व्यक्त झालेले, डॉ. आनंद तेलतुंबडे यांचे हे विचार बघा - आज विचारवंत आणि कार्यकर्ता या दोन कंपूंमध्ये एक भयंकर दरी निर्माण झालेली आहे. कार्यकर्ता कंपू हा तथाकथित विचारवंतांपासून इतका दुरावला गेला आहे की त्याने विचार करणेच सोडून दिले आहे. त्याला याची धास्ती असते की विचार केल्याने आपण स्वतःच कदाचित 'विचारवंत' बनू. म्हणून तो कोणत्याही विचाराशिवाय, परिणामाचासुद्धा विचार न करता, कृती करत असतो. दुसरीकडे विचारवंत आपल्या हस्तिदंती मनोऱ्यात बसून आधीच सुजलेला आपला अहंकार अधिकच फुगवीत, आपण विचार निर्माण करत आहोत अशी कल्पना करत असतात. आपला 'थोर' विचार, कृतीत न आणल्याबद्दल ते कार्यकर्त्यांना दूषणे देतात. त्यांना याची साधी जाणीवही होत नाही की जर तो विचार कार्यकर्त्यांना आकर्षित करत नसेल तर त्या

१
ते
१५
एप्रिल
२
०
१
७
५७

विचारातच काहीतरी त्रुटी असणार. याप्रमाणे आज सर्वत्र वांझ विचार व दिशाहीन कृती अशी दुःखदायक परिस्थिती आहे. म्हणून ही परिस्थिती लवकरात लवकर बदलण्याची गरज आहे. आदर्श आणि कृती यांतले हे द्वंद्व एका समाजातले म्हणून जसे पाहता येईल तसेच एका व्यक्तीतले म्हणूनही पाहता येईल. नैतिकतेच्या कल्पनांबाबतही असे द्वंद्व पाहता येईल. 'परस्त्री मातेसमान' हा बोलण्यातला आदर्श असला तरी प्रत्यक्ष जगणे तसे नसते. अमुक एका वयानंतर स्त्री-पुरुष आकर्षण संपले पाहिजे अशी समजूत बाळगली जाते, पण, मानसशास्त्राप्रमाणे मेंदू मृत होईपर्यंत ते आकर्षण जिवंत असते!

इथे, राजकीय म्हटल्या गेलेल्या 'उद्ध्वस्त धर्मशाळा' या नाटकाचे उदाहरण पाहावे. त्याच प्रश्नावर आर्थर मिलरचे 'द क्रुसिबल' हे सत्तेबाबतच्या मानवी प्रश्नाबाबतचे चिंतनशील नाटक लिहिले गेलेले आहे. बाजू घेत लिहिल्याने 'उद्ध्वस्त धर्मशाळा' हे नाटक किरकोळ ठरते. नेमाडे, या नाटकाबद्दल बोलताना, त्याच्या भाषेची स्तुती करतात! आशयाबद्दल बोलायची हिंमत न करणारे हे मराठीतले 'महान' समीक्षक!

आपण जी उत्तर-आधुनिकतेची वैशिष्ट्ये पाहिली ती आजच्या आपल्या सर्वच नाटककारांमध्ये दिसून येतात. मूल्यांचा अभाव, सत्य वा अमुकच बरोबर असे काही नसणे आणि जगणे व्यापून राहिलेली एकूणच विदीर्णता - बहुतेक सर्वच लेखकांचा हाच आशय असल्याचे दिसते. या लेखकांच्या नाटकांचे विषय काय आहेत, ते पाहू.

हिमांशू स्मार्त हा सध्याचा एक महत्त्वाचा चिंतनशील लेखक आहे. मी पाहिलेले त्याचे 'जत्रेतले जायंट व्हील' हे प्रवीण भोळे यांनी दिग्दर्शित केलेले नाटक अराजकाचा आशय एका वेगळ्याच प्रकारे अधोरेखित करणारे होते, असे आठवते.

युगंधर देशपांडे याची ओळीने तीन नाटके आहेत. 'अगदीच शून्य', 'बैल मेलाय' आणि 'अॅब्सोलूट'. यांचे दिग्दर्शक अनुक्रमे, रवींद्र लाखे (वयावर काही नसते), ललित प्रभाकर आणि मंदार देशपांडे आहेत. विषय आहेत - पहिल्याचा -- आदर्श विचारसरणी, स्पर्धा, व्यवहार आणि यश. दुसऱ्याचा - मॉडर्न (आधुनिक)

होण्याचे प्रयत्न. आणि तिसऱ्याचा आहे - पूर्णत्वाचा शोध घेऊ न शकण्याचे प्रश्न. यांतले, इच्छित आणि प्रत्यक्ष यांतल्या अंतराचे सूत्र लक्षात घेण्यासारखे आहे. अशी नाटके पलायनवादी नसतात - ती प्रत्यक्ष जगण्याला सामोरी जाणारी असतात.

प्रणव सखदेवच्या कथेवर आधारित, अभिजित झुंजारराव याने दिग्दर्शित केलेले 'आय डी' हे नाटक, आभासी ओळख, सत्य ओळख आणि एकूणच गोंधळ, असा विषय हाताळते.

-- ही सगळीच नाटके उत्तर-आधुनिक म्हणावीत अशी आहेत. ही प्रत्यक्ष जगण्यातून आलेली खरी अभिव्यक्ती आहे. यात परिवर्तनवादी म्हणावे असे एकही नाटक नाही. असे सगळे जिवंत कलाविष्कार नाकारणारी विचारसरणी आपण राबवत बसलो तर ते नक्कीच सांस्कृतिक नुकसानीचे ठरेल.

माझीही तीन नाटके अलिकडेच रंगभूमीवर आलेली आहेत. 'सामसूम', 'दुरुस्त्या आणि देखभाल', आणि 'मनाचे शोक'. माझे वय सत्तर आहे. मी आजच्या पिढीचे आयुष्य जगत नाहीय. मग, मी आजचा नाटककार आहे की नाही? ही नाटके सादर करणारी पिढी आजची आहे, प्रेक्षकही आजच्या पिढीचे आहेत. 'दुरुस्त्या आणि देखभाल'च्या, 'रिनोव्हेशन' या नावाने हिंदीत आलेल्या, मुंबईतल्या पृथ्वी थियेटरच्या प्रयोगाला मी गेलो होतो. तिथे सर्व जातीधर्मातल्या तरुण मुलामुलींचीच गर्दी होती. त्यांना ते नाटक खास त्यांचे वाटले आणि आवडले! अशा गोष्टी लक्षात घेऊनच 'आजचे नाटक' याचा अर्थ लावला पाहिजे (सध्या पुण्याच्या पीडीए तर्फे माझ्या 'घोकंपट्टी' या नाटकाच्या तालमी चालू आहेत).

एखादे नाटक, 'आजचे नाटक' ठरण्याचे काय असते रहस्य यावर शेवटी मी बोलणार आहेच.

जाता जाता, अलिकडेच पुण्यात झालेल्या भारंगम म्हणजे भारत रंग महोत्सवाबद्दल थोडे बोलणार आहे. हा एन. एस. डी.चा महोत्सव राज्य शासनाच्या मदतीने प्रथमच पुण्यात होत होता. याला शून्य प्रसिद्धी दिली गेली होती. वस्तुतः अशा नाटकांचा बराच प्रेक्षक पुण्यात आहे, पण, पुण्याची लाज निघाली. सर्व नाटके कोणत्या ना कोणत्या कारणाने चांगली होती. यात झालेल्या

आयनेस्कोच्या 'द लेसन' या दीर्घाकाचा मराठीत रूपांतरित एक प्रयोग मी ६७ साली पाहिला होता. त्यानंतर पन्नास वर्षांनी त्याचा कोलकात्याच्या लोकांनी केलेला 'नीलिमा' हा प्रयोग या महोत्सवात पाहिला! यात काम करणारा गौतम हलधर हा नट ग्रेट होता. एवढी वर्षे जगभर हे नाटक का महत्त्वाचे वाटत असेल? वास्तववादाच्या स्तरावर हे नाटक कुणाला 'आपले' वाटू शकेल? (मुद्दाम गंमतीने बोलायचे झाल्यास, परिवर्तनवादी सत्तेने एकेक नवा कलावंत गिळंकृत करणे, अशा अंगांनेही या नाटकाकडे पाहता येईल.)

याच महोत्सवात 'पुटेरी साडोंग' हा एका मलेशियन अभिनेत्रीने सादर केलेला दीर्घाक पाहिला.

पुटेरी साडोंग

हा एकपात्री प्रयोग संपल्यावर आयोजक विदुषी म्हणाल्या, टेरिफिक पर्फॉर्मन्स! मलाही मनोमन तसेच वाटत होते! लेखन, अभिनय आणि नृत्य यांतून ही कलाकृती साकारली होती साबेरा शोक या मलेशियन कलावतीने. अप्रतिम सौंदर्य (म्हणजे उत्तानता नव्हे) आणि सखोल परिपक्वता यांचा हा मनोज्ञ मिलाफ होता! एका तासात मानवी जगण्यातल्या मूलभूत प्रश्नांना स्पर्श करणारा! हे नाटक मला प्रचंड आवडले!

एका मलाय राणीच्या तिथल्या दंतकथेवर आधारित असे हे नाटक होते. थोडक्यात कथा म्हणजे, ती एक रूपगर्विता असते. ती प्राप्त व्हावी म्हणून आजूबाजूचे राजे मरत असतात. त्यांतल्याच एका सामर्थ्यवान राजाला नकार दिला जातो. तिचे तिच्या मामेभावावर प्रेम असते, त्याच्याशी तिचे लग्न होते. पण, नकाराने चिडलेला राजा तिच्या राज्यावर आक्रमण करतो. त्याच्या ताकदीला तोंड देण्याची तिच्या राज्याची क्षमता नसते. आपला प्रिय नवरा, देश आणि आपले लोक यांचा नाश होऊ नये म्हणून ती युद्धकैदी व्हायचे ठरवते. नवऱ्याला सांगते की मी शुद्ध राहीन आणि परत येईन, तोवर तू वाट बघ. ती चेटूकविद्यापारंगत असते. कालांतराने ती त्या समर्थ जेत्या राजाला आजारी पाडते. त्याच्या सर्वांगातून दुर्गंधी येऊ लागते. तिथले हकीम-वैद्य हात टेकतात. उपाय त्या बंदिवान राणीकडेच आहे, हे शेवटी त्यांना कळते. तिला मुक्त करण्याच्या अटीवर ती त्याला बरा करते. या प्रकारात तीन वर्षे जातात. ती परत येऊन पाहते तर

तिच्या पतीने दुसऱ्या स्त्रीशी लग्न केलेले असते. ती संतापते. आणि त्याचा तिच्या हेयरपिनने खून करते. शेवटी बेपत्ता होते.

सगळे मानवी मनांचे खेळ! यात भूमिका कसली घेणार डोंबलाची! वस्तुतः ही कलाकृती स्त्रियांचे प्रश्न हाताळण्यासाठी प्रख्यात आहे. पण, ही कलाकृती स्त्रीप्रधान असूनही स्त्रीवाद आणि परिवर्तन हे हेतू ओलांडून समस्त मानवी जगण्यालाच प्रस्तुत होणारी आहे, असे वाटले! यात असे कोण आहे की ज्या व्यक्तीने फार मोठा गुन्हा केला आहे, असे म्हणावे? तिचा नकार समजुतदारपणे स्वीकारून त्या सामर्थ्यवान राजाने शहाणपणाने जगायला हवे होते, असे फार तर म्हणता येईल! पण, सामान्यतः मानवी मन हे, हवे ते मिळवण्याच्याच प्रयत्नात असते, मग त्या प्रयत्नात कितीही नाश होवो!

एक स्त्री आणि एक पुरुष असे दोन जगद्विख्यात मलेशियन गायक-वादक साथीला होते! शोक बाईचा, आदरणीय विद्या बाळ यांच्या हस्ते सत्कार करण्यात आला! दोघींनी एकमेकींना मिठीच मारली! हा क्षण अत्यंत हृद्य वाटला!

स्त्रीचे सौंदर्य ही मानवी जगण्यातली एवढी प्रचंड समस्या का होते - हा प्रश्न मनात घोळत राहिला! याला बुद्धिप्रामाण्यवादी निराकरण असू शकत नाही.

इथे एक मजेदार द्वंद्व ध्यानात घ्यायला हरकत नाही. बुद्धिप्रामाण्यवाद्यांना माणसाचे मन त्याच्या सर्व गुणावगुणांसह स्वीकार्य असते - सुखलोभ, महत्त्वाकांक्षा, वर्चस्वाची इच्छा - यांसह! पण, तरीही ते, समता हवी, अन्याय नको - असे म्हणत असतात!

-- यात ना आजचे वास्तव आहे ना आजच्या जगण्यातले प्रश्न. तरीही, हे नाटक 'आजचे' च असते, हे पाहायला हवे. याचप्रमाणे ऐतिहासिक, पौराणिक नाटकेही 'आजची' असू शकतात.

सारांश रूपाने बोलायचे झाले तर, काही नाटके जन्मतःच मृत असतात, काही नाटके वास्तवाचा माहोल बदलला की मृत होतात, तर काही नाटके ही कायमच 'आजची नाटके' असतात - मानवी जगण्याला कायमच प्रस्तुत असतात. आपले एक परिवर्तनवादी लेखक, माझे मित्र प्रेमानंद गज्जी म्हणतात की त्यांची नाटके जितकी

१
ते
१५
एप्रिल
२
०
१
७
५९

लौकर कालबाह्य होतील तितका त्यांना आनंद होईल! म्हणजे, अपेक्षित परिवर्तन झाल्यामुळे कालबाह्य होणे! त्यांना स्वतःला लेखक म्हणून अमर होण्यात इंटरेस्ट नाही असेही त्यांना म्हणायचे असते. इथे आपण एक लक्षात घेतले पाहिजे की आयनेस्को वा बेकेट वा पिरांदेल्लोही स्वतः अमर होण्यासाठी लिहीत नसतात. जगण्याच्या आकलनाची त्यांची प्रक्रिया व्यक्त करण्यासाठी ते लिहीत असतात.

आता मला जे म्हणायचे आहे ते सांगतो. आधुनिकता, उत्तर-आधुनिकता, परा-आधुनिकता या सगळ्या माणसाच्या जगण्याच्या बदलत्या माहोलाला येणाऱ्या त्याच्या प्रतिक्रिया आहेत. त्याचप्रमाणे, सामाजिक बांधिलकी आणि परिवर्तनवाद याही प्रतिक्रियाच असतात. पण, बरेचजण, परिवर्तनवाद ही एकच प्रतिक्रिया न्याय्य समजतात. तसे होऊ शकत नाही. मानवी जगणे हे सगळे मिळून चालू असते. अपेक्षित परिवर्तन होणे घडेपर्यंत बाकी सगळे बंद ठेवले पाहिजे, असे होणार नाही, होऊ शकणारच नाही. मौल्यवान कलाकृती या प्रतिक्रियात्मक नसून चिंतनात्मक असतात, हे पाहिले जायला हवे. पण, याकडे दुर्लक्ष करून, विशेषतः डाव्या विचारसरणीच्या लोकांकडून इतर सर्व शक्यता नाकारल्या जातात. बक्षिसे देणे, पुस्तके अभ्यासाला लावणे, चर्चांचे व व्याख्यानांचे विषय ठरवणे, समीक्षात्मक लेखनातून उदोउदो करणे, अशा अनेक प्रकारांतून हे परिवर्तनवादाचे आग्रही बिंबवणे चालू असल्याचे दिसते. तो त्यांचा दोष म्हणता येत नाही. त्यांनी ते अंतिम मूल्य म्हणून मान्यच केलेले असते. हे मीच फक्त म्हणतोय, असे नाही.

एलकुंचवारांनीही या प्रश्नाकडे लक्ष वेधलेले आहेच. सर्वच लेखकांनी, कलावंतांनी हे ब्रेनवॉशिंग - प्रभावबद्ध करणे - स्वीकारावे का, हा प्रश्न आहे. चांगल्या मौल्यवान कलाकृती या पूर्ण मानवजातीसाठी प्रस्तुत असतात, असे मला दिसते. त्या फक्त एखाद्या समूहाच्या वा एखाद्या माहोलाच्या मर्यादित काम करणाऱ्या नसतात. त्या माणसाच्या मूलभूत प्रश्नांचा चिंतनात्मक वेध घेणाऱ्या असतात. त्यांतून येणारी संवेदनशीलता आणि समज ही 'समता' मूल्याला उजाळा देणारीच असते. अशा प्रश्नांचे आणि प्रक्रियांचे महत्त्व वाटणाऱ्या लेखकांना व्यावहारिक यशाचे आणि स्तुतीचे प्रलोभन सोडून द्यावे लागेल. स्वतःशी प्रामाणिक असण्यातूनच तर चांगल्या कलेच्या प्रक्रियेची सुरुवात होते.

एखाद्या 'भूमिके' पेक्षा कलेच्या चिंतनशीलतेचे महत्त्व लक्षात येण्यासाठी खालील वाक्ये पाहावीत -

Wordsworth - Poetry is spontaneous overflow of powerful feelings recollected in tranquility.

Pessoa - To have no opinion is to exist. To have every opinion is to be a poet.

Kafka - It is only because of their stupidity that they are able to be so sure of themselves.

या अंगाने लिहून गेलेले 'आजचे' जगात बरेच आहेत - त्यांना वगळण्याचे प्रयत्न घातक ठरतील.

खरे 'आजचे नाटक' हे अमुकच प्रश्नांचे वा अमुकच माहोलाचे असावे लागते, असे मुळीच नाही. ते सर्वच माणसांच्या जगण्याबद्दल आस्था बाळगणारे असावे लागते. माणसाला एकूणच जगण्याच्या प्रक्रियेबद्दल संवेदनशील करणारे - त्याबाबतचे भान देणारे असावे लागते. अशा 'आजच्या नाटकांचा' मराठीत दुष्काळ आहे. तशा नाटकांसाठी वातावरण मोकळे राहो आणि लेखक पूर्ण कुवतीने त्यांच्या स्वतंत्र चिंतनशीलतेला महत्त्व देवोत, हीच सदिच्छा या निमित्ताने व्यक्त करतो. धन्यवाद!

(दि. १० मार्च रोजी कोल्हापूर येथे अभिरुची नाट्यसंस्थेच्या नाट्यलेखन स्पर्धेच्या पारितोषिक वितरणाच्या वेळी केलेल्या भाषणातील संपादित अंश.)

बँक ट्रान्स्फरने वर्गणी भरण्यासाठीचे तपशील

बँक ऑफ इंडिया
फर्ग्युसन कॉलेज रोड शाखा, पुणे
बचत खाते : परिवर्तनाचा वाटसरू
बचत खाते क्र. : 051410110013969
आयएफएससी क्र. : BKID0000514
एमआयसीआर क्र. : 411013014

१
ते
१५
एप्रिल
२
०
१
७
६०